

Гавриленко О.А.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного і європейського права
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Нормативні основи функціонування закладів початкової та середньої освіти в Україні у період денікінської окупації

Періоду Української революції 1917–1921 рр. була притаманна боротьба за владу різних політичних режимів. Найнапруженішим часом став 1919 р., протягом якого УНР змушена була протидіяти радянському режимові на чолі з більшовиками, і, водночас, так званому «білому рухові», прибічники якого також розглядали українські землі як «исконно русские», та прагнули відновити «єдину й неподільну» російську державу, жодним чином не обмежуючи себе при цьому у методах боротьби.

У листопаді 1918 р. за наказом А. І. Денікіна, було створено так звану «Особливу нараду при Верховному головнокомандувачі» на чолі з генералом А. М. Драгомировим. Планувалося, що вона являтиме собою «дорадчий орган для попереднього обговорення законодавчих пропозицій та заходів державного значення». На практиці діяльність цього органу, засідання якого відбувалися спочатку в Новочеркаську, а згодом – у Ростові-на-Дону, була спрямована на створення «правових» підстав для ліквідації в українських губерніях та повітах (пізніше формально об'єднаних у три області – Харківську, Київську та Новоросійську), котрі перебували під тимчасовим контролем денікінських військ з весни по осінь 1919 р., демократичних інституцій, як тих, що були запроваджені українською владою, так і утворених ще за доби царату (навіть органів міського та земського самоврядування, а також непідконтрольних окупантам профспілок). Окрім того, одним з основних напрямків діяльності наради стала жорстока боротьба з українською мовою та культурою. Загалом, командування «Збройних Сил Півдня Росії» та його місцеві органи демонстрували неприкриту українофобську позицію. Зокрема, під загрозою суворої кари було заборонено виконання гімну «Ще не вмерла України». Обіцяне денікінським «Зверненням до населення Малоросії» вживання «малоросійської» мови у місцевих установах та судових органах відверто ігнорувалося.

На основі одного з розроблених та затверджених Особливою нарадою проєктів, 3 серпня 1919 р. у Харкові «головноначальствующим Катеринославської, Харківської, Курської та Полтавської губерній» генералом В. З. Май-Маєвським було видано наказ № 22, який за своїм

змістом був навіть дещо реакційнішим за сумнозвісне законодавство Російської імперії щодо української мови та освіти, хоча й містив відсилкові норми до деяких актів царського уряду. Зокрема, у підґрунтя денікінського законодавства про функціонування україномовних закладів початкової та середньої освіти було покладено затверджений 1 липня 1914 р. «Закон про приватні навчальні заклади, класи та курси Міністерства Народної Просвіти, що не користуються правами урядових навчальних установ» та видані на його розвиток «Правила про приватні навчальні заклади, класи та курси Міністерства Народної Просвіти, що не користуються правами урядових навчальних установ».

У Правилах зазначалося, що право відкривати приватні навчальні заклади, класи та курси відповідно до правил мали земства, міста, прошки, парафії, а також приватні товариства, різні приватні заклади, а також «окремі особи обох статей, не молодші 25 років російського підданства». Приватні навчальні заклади могли бути загальноосвітніми, спеціальними, професійними та поділялися на три розряди: «нижчі, з обсягом викладання, що не перевищує курсу вищих початкових або ремісничих училищ; середні, з обсягом викладання, що не перевищує курсу середніх урядових навчальних закладів; вищі, де курс викладання перевищує курс гімназій та інших середніх державних закладів». До училищ середнього розряду відносилися також приватні навчальні заклади, класи та курси, які готували вчителів для шкіл з курсом нижчих навчальних закладів. Допускалося наявність навчальних закладів, класів та курсів для осіб різної статі, а також змішані.

За царським законодавством засновник навчального закладу начебо отримував право обирати мову викладання. Проте це право було обмеженим. Ставилася жорстка вимога, щоб державною мовою обов'язково викладалися російська мова і словесність, історія Росії та географія. А у приватних навчальних закладах, які відкривалися, або отримували допомогу від земств та міст, усі предмети взагалі повинні були викладатися виключно російською мовою. Виняток могли становити лише Закон Божий інших вірувань, нові мови, а також «природна мова» учнів. Під час вивчення загальнообов'язкових предметів вимагалось використовувати лише навчальні посібники, що були допущені цензурою. Держава визначила перелік обов'язкових навчальних дисциплін: до предметів середніх та нижчих загальноосвітніх навчальних закладів «повинен входити Закон Божий православного або іновірних сповідань»; в середніх та нижчих загальноосвітніх навчальних закладах, а також спеціальних і професійних, у яких викладалися загальноосвітні предмети, вивчалася російська мова; в загальноосвітніх навчальних закладах, середніх та нижчих, з обсягом викладання «не менше молодшого року навчання початкового училища», викладалися російська історія та географія, а також російська словесність.

Середні навчальні заклади підпорядковувалися попечителю навчального округу, а нижчі – повітовій (окружній) або міській училищній

раді, які навіть наділялися правом закривати їх. Підставою для закриття могли бути «порушення у навчальній, виховній чи моральній частині», або недотримання засновником норм законодавства. Отже, царське законодавство в жодному разі не можна вважати толерантним до української мови викладання у навчальних закладах. Але норми, що були вироблені денікінською владою, у дечому навіть перевершили цю «суворість».

Текст наказу № 22, підписаного генералом В. З. Май-Маєвським у Харкові 3 серпня 1919 р., було опубліковано в газеті «Голос Юга» (1919, № 3, 8 авг.), а у 1923 р. перевидано у праці історика та археографа, випускника Великосорочинської учительської семінарії (Полтавської губ.) В. Доценка «Літопис Української революції: матеріали й документи до історії Української революції» (т. 2, кн. 4, с. 173-174). Характерно, що у тексті документу всі згадки про українську владу, школу завжди наводяться в лапках, а українська мова взагалі жодного разу не іменується так, а згадується лише як «малорусский язык».

Відповідно до норм, закріплених наказом, усі школи, в яких досі викладання здійснювалося українською мовою, у разі, якщо будь-коли раніше мовою викладання в них була російська, мали негайно повернутися до її застосування у навчальному процесі без будь-яких виключень. З посиланням на затверджений 1 липня 1914 р. «Закон про приватні навчальні заклади, класи та курси Міністерства Народної Просвіти, що не користуються правами урядових навчальних установ» та ст. 7 «Правил про приватні навчальні заклади, класи та курси Міністерства Народної Просвіти, що не користуються правами урядових навчальних установ» українську мову дозволялося використовувати лише у приватних навчальних закладах, які утримувалися коштом приватних осіб або громад.

Україномовні школи, училища, учительські семінарії тощо були повністю позбавлені можливості отримувати будь-яку фінансову підтримку, окрім приватної. Відповідно до норм російського законодавства, що були видані до 25 жовтня 1917 р., згідно § 3 статті I наказу № 22 було суворо заборонено «відпуск кредитів на утримання навчальних закладів з викладанням малоросійською мовою». Відомий факт, коли доведені до жебрацького стану вчителі чотирьох київських українських гімназій звернулася по фінансову допомогу до попечителя Київського навчального округу проф. Є. Спекторського, який зневажливо відкинув усі їхні аргументи, заявивши, що «оскільки українське військо є політичним ворогом білогвардійського режиму, влада відмовляється утримувати українську освіту» та послався на наказ Май-Маєвського, де спеціально підкреслювалося, що подальше існування навчальних закладів з викладанням українською мовою, які були раніше відкриті українською владою, а також органами земського і міського самоврядування можливе виключно «за умови прийняття їх на утримання приватними особами та громадами у порядку Правил 1 липня 1914 р.» (ст. I, § 5).

Права учнів початкових та середніх навчальних закладів з українською мовою викладання мали визначатися статтею 29 згаданих Правил. Насамперед, випускники україномовних шкіл та училищ позбавлялися можливості отримувати свідоцтва та атестати державного зразку та, відповідно, не могли в подальшому бути прийнятими на державну службу. Начальнику денікінського Управління народної просвіти надавалося право змінювати статус навчальних закладів на «урядові» (тобто державні) у випадках, коли «постановка викладання у них буде визнана Управлінням рівною постановці в урядових закладах, а за духом своїм викладання буде визнане таким, що укріплює ідею єдиної російської державності» (ст. II, § 2). Лише в цьому випадку було можливим скасування вказаних вище обмежень у правовому статусі випускників.

Згідно ст. III наказу від 3 серпня 1919 р. вивчення українознавства, під яким на той час розумілася історія та географія України, скасовувалося. Українська мова та література оголошувалися «необов'язковими предметами на загальних підставах».

З початком бойових дій армії УНР проти Добровольчої армії, влада посилила репресії проти українців, яких вважали «мазепинцями», зрадниками Росії. Лише у Катеринославі було заарештовано 300 українських діячів – співробітників «Просвіти», «Спілки споживчих товариств» та інших українських установ. Було опечатано каси цих організацій, конфісковано кошти. Відбувалися арешти українських діячів й у інших містах. Репресії не минули й освітянську сферу. Наприклад, в серпні 1919 р. денікінською контррозвідкою у Полтаві було проведено масові арешти керівників та викладачів українізованих навчальних закладів. Ці події докладно описані в опублікованих вже у 50-х рр. минулого століття у суспільно-політичному і науково-літературному місячнику «Визвольний шлях», що видавався Українською видавничою спілкою в Лондоні, мемуарах Г. Г. Ващенко «Історія однієї школи». Автор, який на той час обіймав посаду директора вчительської семінарії на Шведській могилі, в подробицях оповідає про обставини його арешту та утримання у в'язниці, про перебування з ним у камері для тих, кого готували до розстрілу, директора українізованої Полтавської міської вчительської семінарії імені М. П. Драгоманова І. Я. Чаленка (одного з видатних українських філософів початку XX ст., наукові праці якого значною мірою були вилучені з бібліотек у 20-30-х рр. XX ст. і досі не отримали належної уваги), інших українських діячів освіти.

Отже, аналіз пам'яток права та нарративних джерел надає можливість дійти висновку, про реакційну сутність норм які були вироблені та затверджені органами денікінського окупаційного режиму, що регламентували функціонування закладів початкової та середньої освіти в українських губерніях. Вони не лише суттєво обмежували (і навіть унеможливлювали) розвиток української освіти на окупованих територіях, але й створювали підґрунтя для репресій проти освітян, що виявляли проукраїнські погляди.